

K vícejazyčnosti v uměleckém textu

(Cizojazyčné prvky v českých uměleckých textech)

Petr Mareš

(0) Mnohost verbálních jazyků, jež s sebou nese stále probíhající vzájemné soužití i střetání těchto jazyků v četných složkách lidského světa – ve vědomí lidí, v sociální interakci jednotlivců i různě velkých a různě charakterizovaných skupin a konečně obecněji vzato v rozličných sférách kultury –, představuje fenomén, který v současnosti přitahuje značnou pozornost vědních disciplin zabývajících se jazykem a komunikací. Nejvíce výzkumů je zatím zřejmě orientováno sociolingvisticky nebo psycholingvisticky. Problém soužití a střetání jazyků ovšem nabývá důležitosti také v souvislosti s rozborů výstavby a funkcí textů. Jedním z podstatných rysů verbálních textů totiž je, že nejsou vázány na jediný jazyk, ale mohou do sebe zahrnovat prvky několika jazyků (morfémy, slova, výpovědi i obsáhlejší pasáže). Textová vícejazyčnost (resp. různojazyčnost a ve vztahu k základnímu, „domácímu“ jazyku cizojazyčnost) se může uplatňovat v textech všech funkčních stylů, nejsilnějšího zastoupení a největší mnohotvárnosti ovšem nepochybně dosahuje v textech uměleckých.¹⁾

(1) Výrazná úloha vícejazyčnosti v řadě uměleckých textů souvisí s bohatým komunikačním zvrstvením těchto textů. Na jedné straně vstupují jako celek do sociální komunikace, na druhé straně komunikace vstupuje do nich, realizují se v nich diferencované komunikační procesy. Komunikace v nich probíhá a také se stává předmětem zobrazení, je ukazována, modelována, stylizována. Nositeli komunikace bývají jednak subjekty situované na rovinu podání (vypravěč či lyrický subjekt obracející se k adresátovi projektovanému v struktuře textu²⁾ – a zprostředkovaně pak k reálnému recipientovi), jednak subjekty v textu představené (tradičně označované jako postavy). Z hlediska uplatnění vícejazyčnosti lze pak říci, že zatímco psycholingvistika či sociolingvistika studuje charakteristiky reálných lidských individuů, sociálních skupin, etnik apod., zde se ocitáme o jeden stupeň níže a charakteristikami do jisté míry obdobnými jsou vybaveny vnitrotextové subjekty. Ve hře je ovšem mnoho faktorů. Na jedné straně se prosazuje porovnávání s poměry v reálné komunikační praxi a užití různých jazyků se z významňuje právě ve vztahu k ní (hodnotu pak může získávat rys životní pravděpodobnosti a plnosti, vyvolání

1/ Z autorových dřívějších prací k tomuto tématu srov. zvl.: A. Macurová – P. Mareš, *Soužití a střet. Ke stylu vícejazyčného textu*. Stylistyka 5, 1996, s.164-182. P. Mareš, „Gehen Sie in mein Zimmer...“ *K vícejazyčné komunikaci ve filmu*. Illuminace 8, 1996, č.2, s.37-53.

2/ Srov. A. Jedličková, *Ke komu mluví vypravěč? Adresát v komunikační perspektivě prózy*, Praha 1993.

„dojmu reality“ [*effet du réel*] atd.), na druhé straně je způsob uplatnění různorodých prvků zcela autonomní, je podřízen interním principům stylové a sémantické výstavby textu. Z dalšího hlediska se utváří protiklad mezi prostým přejímáním existujících prvků a hrou s nimi, důrazem na jazykovou tvořivost, využíváním latentních výrazových a významových kvalit.

V rozsáhlém komunikačním poli, jaké buduje umělecký text, získává pochopitelně zvláštní důležitost problém porozumění. U komunikujících představených subjektů se často exponují potíže se vzájemným porozuměním (nebo na druhé straně jeho překvapivá „hladkost“), tematizují se důsledky komunikačních omylů a nedostatečností apod. Jde ale také o to, zda a jakým způsobem zpřístupňuje podávající subjekt cizojazyčná vyjádření, jaké jazykové nároky klade na adresáta. Jinak řečeno, jde o výskyt postupů, které mají garantovat porozumění, jako jsou vnitrotextové překlady a parafráze, poznámky pod čarou, omezování cizojazyčných prvků na konvenční, situačně zakotvené výrazy a obraty s malou sémantickou zatížeností³⁾ apod.

Jednotlivé jazyky zapojené do uměleckého textu s sebou přinášejí rozličné sémantické rysy vztažené k představeným subjektům, k budovanému kontextu děje, prostředí atd., a ve svém celku tak přispívají k utváření smyslu textu. Primární tu je jistě poukaz na etnickou příslušnost a vedle toho je často důležitý aspekt sociální a historický. Musíme ovšem rovněž počítat s různými případy speciálněji. Zmínky si zaslouží alespoň tyto: (a) Hodnotové konvence: Francouzština se mj. jeví jako jazyk salonní a jazyk diplomatického vyjadřování; s latinou se pojí postavení jazyka kultovního, náboženského, ale je to také jazyk starověku, jazyk vzdělanosti, jazyk okruhu zasvěcenců do medicíny; italština vystupuje jako jazyk spojený s hudbou a hudebníky atd. (b) Asociace a tradované představy, často zcela iracionální: Němčině bývá někdy přisuzována úsečnost, štekavost, „agresivnost“, italština zase vyvolává dojem spontánnosti a emocionálnosti atd. (c) Literární a obecněji kulturní kontexty: Cizojazyčná vyjádření nejednou představují citáty (příp. parafráze, variace či simulace) dřívějších textů. Dále se objevují aluze na ně a také ustálené tradované obraty („okřídlená slova“) apod.

(2) Přejdeme nyní od teoretických úvah k pozorování konkrétních textů. Soustředíme se na díla tří novodobých českých prozaiků, jež jsou výraznými a instruktivními příklady uplatnění vícejazyčnosti.

(2.1) V rozměrném románu Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* (1921-1923)⁴⁾ lze nalézt mnoho výrazů, obrátů a výpovědí pocházejících z různých jazyků – proti češtině stojí především němčina a dále maďarština, polština, ruština, srbština i další jazyky. Tento akcent na vícejazyčnost můžeme vztáhnout přinejmenším ke třem determinujícím faktorům:

(a) Nejsnáze se nabízí vysvětlení podložené tematicky, jinak řečeno, historickou situovaností díla: Román se detailně zaměřuje na složité jazykové poměry v rakousko-uherské monarchii a částečně – především ve vyprávění jednotlivých postav –

3/ Srov. např.: „*Měli bychom vás vlastně zavřít, Herr Projsa*“ – A. Branald, *Dědeček automobil*, Praha 1955, s.240.

zachycuje i střety a kontakty s nepřátelskou stranou; mnoho místa zaujímají popisy vzájemných konfrontací nositelů různých národních jazyků. Můžeme mluvit o širokém obrazu doby, důrazu na její kolorit atd.

(b) Dalším (a specifikujícím) faktorem je zřetelné vyzdvižení orálnosti. Těžiště románu spočívá v obsáhlých přímých řečech postav, v nichž do popředí vystupují příznačné rysy mluveného projevu i zvláštnosti vyjadřování jednotlivců a sociálních skupin. Řeč má být zachycena ve své konkrétnosti a jedinečnosti. Toto zaměření se analogicky projevuje v češtině i v cizích jazycích. Opakovaně se poukazovalo na velmi hojně uplatnění nespisovných prvků v českém vyjadřování postav (obecná čeština, ojedinele i místní nářečí). Navíc se grafika snaží postihnout také např. přerývanost řeči a doprovodné neartikulované zvuky: „*já-já ji sežral-é-é, sežra-é-é-l-l-l, é-é, já-é-é, sám-é-é, ý-é -*“ (II, s.83). V cizích jazycích jsou pečlivě zaznamenávány nářeční rysy („*stink awer d' Kerl wie a' Stockfisch*“, II, s.69), koktání a jektání („*ei-ei-ne-ne De-de-de-deck-ke-ke*“, II, s.77) a zvláště různé deformace, komolení, interference mezi jazyky, nekorektní vyjadřování dané nedostatečným zvládnutím cizího jazyka a nejednou také přezíravým postojem k němu („*also, " řekl slavnostně Švejk, "der Frau ein Brief, aber halten Kuschen*“, I, s.423). V tomto aspektu se do pozice cizího jazyka dostává rovněž čeština, kterou postihuje komolení ze strany cizinců: „*Tokúment kašýť foják, pes tokúment závžit auf Bahnhofsmlilitärkommando*“ (I, s.273).

(c) Konečně třetím podstatným faktorem je „skutečnostní charakter“⁵⁾ *Osudů*, projevující se ve stálém vtahování dobových jazykových dokumentů (úřední spisy, vojenské rozkazy a hlášení, propagandistická hesla na pohlednicích apod.) do románu. Cizí jazyk v dokumentech (takřka výhradně němčina) zřetelně posiluje efekt autenticity (právě proto, že jde nejednou o věci z odstupu těžko uvěřitelné), signalizuje, že dokumenty „jsou prostě zde“, působí svou přítomností. Přitom se často dosahuje výrazných groteskních kontrastů (*perník s cukrovými nápisy „Sieg und Rache“*, „*Gott strafe England*“, I, s.403) a znovu se projevuje sklon k prezentaci deformací – připomeňme si telefonogram, z něhož kvůli rychlosti diktování Švejk zaznamená jen řadu nesouvisících slov: *In der Folge genauer erlaubt gewesen oder das selbst einem hingegeben immerhin eingeholet werden* (I, s. 504).

Jednotlivé jazyky obsažené v *Osudech* se v zásadě umísťují na dvou rovinách. První rovinu reprezentují jazyky navzájem rovnocenné, vystupující především jako mateřské jazyky komunikujících postav. Nejednou se pak rozvíjí proces hledání vzájemného porozumění – nejvýmluvnějším příkladem je asi Švejkův „dialog“ se zraněným maďarským vojákem (I, s. 272), v němž verbální dorozumívání ztroskotává, ale přesto dochází k jakémusi mentálnímu souznění.

Naproti tomu němčina zaujímá pozici nejen jazyka národního, ale také jazyka hierarchicky nadřazeného, a to jako oficiální prostředek komunikace v armádě a administrativě. Determinující vliv této pozice se zřetelně odráží v řeči postav a částečně i v řeči vypravěče. Jedním z důsledků je silný průnik více či méně adaptovaných německých výrazů (především označení různých aspektů života armády) do

4/ Dále citujeme podle edice: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války I-II*, Praha 1983.
5/ Srov. P. Blažiček, *Haškův Švejk*, Praha 1991, mj. s.95.

česky formulovaných pasáží – např. ve dvou odstavcích textu nalézáme výrazy *dekung, dráthindrnis, festung, forykovat, forykung, gefecht, hilfsplac, švarm* (I, s. 401). Jiným výrazným projevem daného postavení němčiny je její uplatnění u českých důstojníků v oficiální komunikaci, ale i v kamarádské komunikaci „vnitrostavovské“. Vzniká tu napětí, jež můžeme pocítit např. v rozhovoru hejtmana Ságnera s velitelem nádraží v Rábu: nejenže se tu německy mluví o dávných národnostně podmíněných rvačkách s Němci, ale pointu rozhovoru tvoří kuriózní dvojjazyčný výrok: „Also: Nazdar!“ (II, s.58).

(2.2) Román Josefa Škvoreckého *Příběh inženýra lidských duší* (1977),⁶⁾ situovaný do prostředí české emigrantské společnosti v Kanadě i do místního anglofonního univerzitního prostředí, se způsobem uplatnění vícejazyčnosti Haškovu dílu v nejednom ohledu přibližuje. Vícejazyčnost (proti češtině zejména angličtina a němčina) se zde exponuje s obdobnou bohatostí; znovu se uplatňuje snaha o postižení orálního charakteru vyjádření i akcent na dokumentační sílu písemných materiálů. Pečlivě se zaznamenávají individuálně, regionálně i sociálně podmíněné zvláštnosti, jak v češtině (hojný výskyt nářečních forem, obecné češtiny), tak v cizích jazycích, resp. v hybridním česko-cizojazyčném vyjadřování. Zatímco se ovšem Haškův text soustřeďuje především na důkladný záznam – nejednou anomálních – řečových projevů, v textu Josefa Škvoreckého je výrazně přítomen herní přístup k jazyku, orientace na (reflektovanou i nerelektovanou) jazykovou tvořivost – čím bizarnější, tím vítanější. Zdrojem vyhledávaného efektu je třeba náhodná formální shoda výrazu užívaného v češtině a výrazu adaptovaného z angličtiny: „*Sluší vám. Ty panty*“ [‘kalhoty’] (I, s.65). Záliba v jazykové hře proniká u Škvoreckého i do projevu (osobního) vypravěče (je tu zřetelný rozdíl proti stroze referujícímu vypravěči Haškovu).

Uplatnění vícejazyčnosti se v *Příběhu* primárně vztahuje k otázce, jak na verbální vyjadřování působí vliv jazykového okolí, jak subjekt podléhá jeho tlaku a vědomě i (to především) nevědomě se jazykovému okolí přizpůsobuje, nasycuje své vyjadřování prvky z druhého jazyka. Román v řeči postav podává odstíněné jazykové portréty příslušníků různých vln české emigrace (a přitom ironicky odhaluje jejich naivní a anachronické postoje) – „*víte, co stojí hodina času na fěrst klás stejšn, co ji přebírá celej americkéj network?*“ (I, s. 46) –, sahá ale také ke karikaturnímu překreslení, v němž je míšení prvků češtiny a angličtiny dovedeno do polohy vrcholně komické a zbavené vši životní pravděpodobnosti (postava ženy zvané Blběnka): „*zhajlovala sem taxik a drajvovala sem rovně dólu do dauntaunu. End vudžbilvit: direkty před Jaltou běžím do Lídy!*“ (I, s. 100). Otázka jazykového přizpůsobení získává důležitost i ve vztahu k řeči vypravěče. Ten na jedné straně zachovává distanci vůči přívalu výrazů z anglicky mluvícího okolí, pojímá je jako součást „cizí řeči“ (v *bejzmentu našeho hájrajzu (jak tomu říká Blběnka)*, I, s. 47; *s hrdostí novopečené, jak by se vyjádřila Blběnka, hausvajfky*, I, s. 99), na druhé straně však jazykovému vlivu okolí jakoby nepozorovaně podléhá, zvláště tam, kde se setkává s uzuálním, pravidelně opakovaným způsobem vyjadřování (*škobrtla o slovo slovansky začínající souhláskovým klastrem*, I, s.15; *papíry po profesorech nikdo nečekuje*, I, s.16; *nestejně dlouhé černé a bílé prsty mrako-*

6/ Dále citujeme podle edice: *Příběh inženýra lidských duší I-II*, Brno 1992.

drapů dauntaunu, I, s.39). Ve svém způsobem čisté podobě ukazují možnou sílu jazykového přizpůsobení dopisy psané „přítelem/priateľem Lojzou“ (které příznačně celý text románu rámuje – I, s.13, II, s. 297-299): zde je jazyková adaptabilita (směrem k němčině a potom k slovenštině) protějškem totální přizpůsobivosti v názorech a chování.

Dodejme, že problematika vícejazyčnosti vystupuje v *Příběhu* ještě v dalším podstatném aspektu: jde tu o zachování rovnováhy mezi poukazováním na fakt, že mnohé dialogy jsou „vlastně“ – v imaginárním světě románu – vedeny anglicky, a ohledem na adresátovu schopnost porozumět. Kombinují se tak anglické výpovědi, které vyzdvihují rys cizosti a autenticity, s jednotlivými anglicismy v českém projevu i výpověďmi plně českými (před adresátem pak ovšem stojí úkol rozlišit, kdy anglický výraz tvoří součást smíšeného česko-anglického vyjadřování a kdy je synekdochickým poukazem na to, že se hovoří v angličtině).

(2.3) *Mrchopěvci*⁷⁾ Jana Křesadla, makabrozní román o politickém, ale hlavně o sexuálním násilí, časově zasazený do přelomu 40. a 50. let, se způsobem uplatnění vícejazyčnosti od dosud probíraných textů v leccems odchylují, jsou tu ale i zřetelné styčné body. V porovnání s *Příběhem* a zvláště s *Osudy* se tu klade značně větší důraz na akt vyprávění, v němž se příběh konstruuje a reflektuje. V tomto rámci vypravěč rovněž reflektuje a komentuje jazykovou problematiku, jazykové (ne)znalosti a (ne)schopnosti jak u postav, tak u adresáta textu (*obluda se rád chlubil svými jazykovými znalostmi*, s.154; *ti nemnozí, kteří jsou schopni porozumět řeckému textu*, s. 40). Užití jazyky charakterizuje mnohost a výrazný rozptyl; větší funkční zatíženost než v komunikaci postav přitom vykazují v řeči vypravěče, kde se exponují zvláště kulturní kontexty (značný podíl na vícejazyčnosti mají citáty, „okřídlená slova“, tituly textů apod.), ale také iracionální asociace. Pokud jde o zřejmou podobnost s ostatními sledovanými texty, znovu se uplatňuje smysl pro bizarnost a grotesknost i pro hru s jazykem. Akcentuje se také problém jazykové přizpůsobivosti, jež je zde chápána jako projev strachu, podlézavosti a pokrytectví (s.71).

Můžeme mít sklon chápat četné cizojazyčné vložky v Křesadlově textu jako určité ozdoby v rámci výrazně artistního, na sebe soustředěného vyprávění. Jde ovšem o prvky nepochybně funkční, i když ne vždy jsme schopni dospět k dostatečně jednoznačnému a jednoduchému určení povahy jejich působení. Nejzřetelnější je postavení ruštiny; je jí vždy – jako symbolickému ztělesnění „importované příšery“ (s.9) – přisuzován rys cizorodosti a nepřátelskosti, užívá se jí se zřejmou ironií (často jde o ustálené fráze a izolované známé výrazy), stává se předmětem znevažujícího komolení: *Stavění pomníků, mausoleí a reprezentačních budov je zajisté důležitější a kromě toho vremja ně chvátit* (s. 18); *vót kultura!* (s.96); *„státní nakladatelstvo kullúry i ótfrka mu to teď připravuje do tisku“* (s.118). V kontrastu vůči ruštině stojí klasické jazyky (řečtina, latina) jako jazyky antiky, náboženství, obecněji kultury.⁸⁾ Zároveň vzniká zvláštní – ovšem ironicky podbarvená – vzájemná přitažlivost, a to na rovině tematické – klasického metra a klasického jazyka se užívá v posměšné ódě na Stalina (s.39, 62) – i v mikrokontextu jazykovém: *Po generalissi-*

7/ Dále citujeme podle edice: *Mrchopěvci*, Toronto 1984.

8/ Latina ovšem vystupuje i jako jazyk medicínského popisu sexuálního chování (s.152).

movi skápnul brzo i jeho locum tenens pro čichaslaváckuju guberniju (s.150). Poměrně jasné je postavení cikánštiny,⁹⁾ uplatňující se v četných dialogích (mj. s.132-138). Je to jazyk elementární svobody a spontánnosti, ale také stigmatizující vyřazenosti ze společnosti; v podivuhodné znalosti cikánštiny, již vyniká hrdina románu Zderad, lze nejspíš spatřovat symbolický poukaz na jeho outsiderství. Z dalších jazyků (které zaujmají menší plochu) zmiňme zvláště němčinu, jež prostřednictvím názvů textů a krátkých promluv v románu zvýrazňuje důležitý motiv sexuální patologie: „*Aber das ist doch straflos,*“ řekl pak dr. Buxbaum pobaveně (s.45); tomuto fenoménu věnuje staříčkový oplzlík Sigmund zvláštní traktát ve svých „*Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*“ a to pod výstižným názvem: „*Das kleine Kind wird geschlagen*“ (s.81). Naproti tomu u analogicky užívané francouzštiny nelze stanovit obdobně jednotnou linii, spíná se s motivem literární tradice, náboženství i sexuality (s. 59, 115, 135).

(3) Na základě rozboru uplatnění vícejazyčnosti v několika vybraných textech je sotva možno dělat závěry s nárokem na obecnější platnost. Výzkum rozsáhlejšího materiálového vzorku by ovšem měl v další etapě práce vyústit alespoň do náčrtu historické poetiky vícejazyčných textů v české literatuře.

Petr Mareš

9/ Tak je daný jazyk v textu nazýván; srov. např.: *Zderad se těší, že ho Bašno oslovil slovem „rom“, což značí nejen člověk, ale hlavně „cikán“* (s.137).